

Email:
rjcis@journals.sku.ac.ir

website:
<https://rjcis.sku.ac.ir>

Journal of Culture and Islamic Sciences

A documentary and content analysis of the narrations of the non-definitive signs of the appearance in the book "Al-Ghaybah" by An-Nu'mani

Mohsen Allahverdi¹, Hamidreza Ghorbani Mobin², Hossein Zare^{3*}

¹ Level 4 Scholar of Mahdism, Specialized Center for Mahdism, Hamadan Seminary, Hamadan, Iran.
mohsenallahverdi5464@gmail.com

² Assistant Professor. Department of Islamic Teachings, Qom university of technology, Qom, Iran.
ghorbanimobin@qut.ac.ir

³ Department of Islamic Studies, School of Medicine, Hamadan University of Medical Sciences, Hamadan, Iran.

Article information

ABSTRACT

Article type:
Research Paper

KEYWORDS:

Mahdism, non-definitive signs of the advent, documentary validation, content analysis, Al-Ghaybah al-Numani.

Received: 2026/02/10
Accepted: 2026/06/16

*Corresponding author:

h.zare@umsha.ac.ir

How to cite this paper:

Allahverdi, M., Ghorbani Mobin, H.R., Zare, H. (2026). A documentary and content analysis of the narrations of the non-definitive signs of the appearance in the book "Al-Ghaybah" by An-Nu'mani. Journal of culture and Islamic sciences. 11(6): 55-74.

The aim of the present study is to validate the narrations of the non-certain signs of the appearance of Imam Mahdi (a.s.) in the book "Al-Ghaybah" by An-Nu'mani, with an emphasis on distinguishing reliable signs from weak narrations and confronting the abuses of deviant currents. The research method was conducted in a library manner and with a descriptive-critical approach, and the main criterion for evaluation was the verification of informants based on the knowledge of the sources. The findings show that out of a total of 23 narrations examined in the three axes of influential personalities (Khorasani, Hasani, Marwani, and Shu'ayb ibn Salih), natural events (eclipses and eclipses), and political-social developments (Bani Abbas and the conditions before the appearance), only 11 narrations (2 authentic, 3 good, and 6 reliable) are authentic in terms of their chain of transmission, and the rest were excluded from the argument due to the presence of unknown narrators, Waqfi, or accused conquerors. Content analysis of the authentic narrations shows that: the departure of Khorasani, Yamani, and Sufyani is simultaneous and with the aim of destroying the Bani Abbas (the oppressive governments); Hasani has a positive and ground-breaking personality and is killed in Mecca; Marwani, a survivor of the Bani Marwan government, and Shu'ayb ibn Salih are among the commanders paving the way for the advent; the eclipse in the middle of Ramadan and the eclipse at the end of Ramadan, contrary to natural law, have been introduced as unprecedented miraculous signs. As a result, many of the famous narrations of non-definitive signs in this source lack documentary credibility, and documentary refinement is necessary before analyzing the content in Mahdavi studies.

DOI: 10.22034/rjcis.2026.14915.1136

بررسی سندی و محتوایی روایات علائم غیر حتمی ظهور در کتاب «الغیبه» نعمانی

محسن اله وردی^۱، حمیدرضا قربانی مبین^۲، حسین زارع^{۳*}

۱. دانش پژوه سطح چهار مهدویت، مرکز تخصصی مهدویت حوزه علمیه همدان، همدان، ایران.

۲. استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه صنعتی قم، قم، ایران.

۳. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی همدان، همدان، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: علمی پژوهشی	هدف پژوهش حاضر، اعتبارسنجی روایات علائم غیر حتمی ظهور امام مهدی (عج) در کتاب «الغیبه» نعمانی با تأکید بر تمایز نشانه‌های معتبر از روایات ضعیف و مقابله با سوءاستفاده‌های جریان‌های انحرافی است. روش تحقیق به صورت کتابخانه‌ای و با رویکرد توصیفی انتقادی انجام شده و معیار اصلی ارزیابی، توثیق مخبری مبتنی بر دانش رجال بوده است. یافته‌ها نشان می‌دهد از مجموع ۲۳ روایت بررسی شده در سه محور شخصیت‌های تأثیرگذار (خراسانی، حسنی، مروانی و شعیب بن صالح)، رخدادهای طبیعی (کسوف و خسوف) و تحولات سیاسی اجتماعی (بنی عباس و اوضاع پیش از ظهور)، تنها ۱۱ روایت (۲ صحیح، ۳ حسن و ۶ موثق) از نظر سندی معتبر هستند و مابقی به دلیل وجود راویان مجهول، واقفی یا فطحی متهم از دایره استدلال خارج شدند. تحلیل محتوایی روایات معتبر نشان می‌دهد: خروج خراسانی، یمانی و سفیانی همزمان و با هدف نابودی بنی عباس (حکومت‌های جائر) است؛ حسنی شخصیتی مثبت و زمینه‌ساز دارد و در مکه کشته می‌شود؛ مروانی بازمانده حکومت بنی مروان و شعیب بن صالح از فرماندهان زمینه‌ساز ظهورند؛ کسوف در نیمه رمضان و خسوف در آخر رمضان برخلاف قاعده طبیعی به عنوان نشانه‌های اعجازی بی سابقه معرفی شده‌اند. نتیجه آنکه بسیاری از روایات مشهور علائم غیر حتمی در این منبع فاقد اعتبار سندی هستند و پالایش سندی پیش از تحلیل محتوا در مطالعات مهدوی ضروری است.
واژگان کلیدی: مهدویت، علائم غیر حتمی ظهور، اعتبارسنجی سندی، تحلیل محتوا، الغیبه نعمانی.	
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۱۱/۲۱	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۶	
* پست الکترونیکی نویسنده مسئول: h.zare@umsha.ac.ir	
ارجاع: اله وردی، م.، قربانی مبین، ح.ر. و زارع، ح.، ۱۴۰۵، بررسی سندی و محتوایی روایات علائم غیر حتمی ظهور در کتاب «الغیبه» نعمانی، پژوهش‌نامه فرهنگ و معارف دینی، ۱۰(۵)، ۷۴-۵۵.	

۱. مقدمه

۱.۱. بیان مسئله

مهدویت از بنیادی‌ترین آموزه‌های اعتقادی شیعه امامیه است و روایات مرتبط با نشانه‌های ظهور امام مهدی (عج)، همواره یکی از محورهای مهم مطالعات حدیثی و کلامی به شمار می‌رود. این نشانه‌ها بر اساس متون روایی به دو دسته «حتمی» (ناگزیر و غیر قابل تغییر) و «غیر حتمی» (مشروط به بداء و امکان تأخیر یا تقدیم) تقسیم می‌شوند. در میان منابع کهن روایی شیعه، کتاب «الغیبه» تألیف محمد بن ابراهیم نعمانی (متوفای ح ۳۶۰ ق) از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. این اثر که به گواهی محققان، قدیمی‌ترین منبع تخصصی در باب غیبت و ظهور به شمار می‌رود، مشتمل بر انبوهی از روایات درباره علائم حتمی و غیر حتمی ظهور است.

با وجود اهمیت این کتاب، مسئله اصلی آن است که روایات علائم غیر حتمی ظهور در الغیبه نعمانی از نظر سندی و محتوایی چه جایگاهی دارند؟ این مسئله از چند جهت حائز اهمیت است: نخست، وجود روایات ضعیف، مرسل و حتی جعلی در منابع حدیثی، ضرورت پالایش سندی را اجتناب‌ناپذیر می‌سازد؛ زیرا بسیاری از نشانه‌هایی که در محافل عمومی و برخی آثار غیر تخصصی به عنوان «علائم ظهور» مطرح می‌شوند، فاقد پشتوانه سندی محکم هستند. دوم، جریان‌های انحرافی و مدعیان دروغین مهدویت همواره از روایات ضعیف و نامعتبر علائم سوء استفاده کرده و با برداشت‌های سطحی و تقطیع آن‌ها، اذهان عمومی را به خود مشغول داشته‌اند؛ از این رو، اعتبارسنجی دقیق این روایات می‌تواند سد محکمی در برابر این انحرافات باشد. سوم، با وجود تحقیقات گسترده در حوزه مهدویت، تاکنون پژوهش مستقلی که به‌طور تخصصی و با روشی نظام‌مند به بررسی سندی و محتوایی روایات علائم غیر حتمی کتاب نعمانی پرداخته باشد، انجام نشده است. بنابراین، پژوهش حاضر درصدد پر کردن این خلأ تحقیقاتی است.

هدف اصلی این پژوهش، اعتبارسنجی و تحلیل محتوایی روایات علائم غیر حتمی ظهور در کتاب الغیبه نعمانی با تکیه بر معیارهای علمی رجال‌الحديث است. اهداف فرعی آن عبارت است از: شناسایی روایات معتبر از ضعیف در این حوزه، تبیین تصویر منسجم از نشانه‌های غیر حتمی بر اساس روایات معتبر، و ارائه الگویی روش‌شناختی برای پژوهش‌های مشابه.

برای دستیابی به این اهداف، سؤالات زیر مطرح می‌شوند:

۱. روایات معتبر مربوط به شخصیت‌های تأثیرگذار (خراسانی، حسنی، مروانی، شعیب بن صالح) چه ویژگی‌های سندی و محتوایی دارند؟

۲. روایت معتبر درباره رخداد های طبیعی (کسوف و خسوف) چه دلالت‌هایی بر معجزه آسا بودن نشانه‌های ظهور دارد؟

۳. روایات معتبر سیاسی اجتماعی (بنی عباس، قیام برخی افراد) چه تصویری از فرایند زوال حکومت‌های جائر پیش از ظهور ارائه می‌دهند؟

روش پژوهش، کتابخانه‌ای و با رویکرد توصیفی انتقادی است. مراحل کار عبارت است از: استخراج روایات علائم غیر حتمی از کتاب الغیبه نعمانی (نسخه تصحیح علی اکبر غفاری)؛ ارزیابی سندی هر روایت بر اساس معیار «توثیق

مخبری» با مراجعه به منابع رجالی دست اول (رجال نجاشی، رجال طوسی، فهرست طوسی)، منابع تحلیلی (معجم رجال الحديث خوئی، تنقیح المقال مامقانی، قاموس الرجال شوشتری، مستدرکات نمازی شاهرودی) و نرم‌افزار «درایه النور»؛ پالایش روایات و نگهداری تنها روایات صحیح، حسن و موثق؛ تحلیل محتوای روایات معتبر با روش تحلیل متن (تحلیل درون‌متن و برون‌متن) و مقایسه تطبیقی با منابع هم‌عصر (الکافی، غیبت طوسی، ارشاد مفید). پس از این مراحل، یافته‌ها در قالب ساختاری نظام‌مند تدوین شده و در پایان، نتیجه‌گیری و پیشنهادهای پژوهشی ارائه می‌گردد.

۲.۱. پیشینه پژوهش

با جستجو در پایگاه‌های علمی و نشریات تخصصی، آثار زیر به ترتیب زمانی در دو بخش مقاله‌ها و پایان‌نامه‌ها ارائه می‌شوند:

الف. مقالات:

قاضی‌زاده، کاظم و علی‌رضا مختاری (۱۳۸۶). «تحلیلی درباره احادیث غیبت در کتاب الغیبه نعمانی». علوم حدیث، شماره ۴۵ و ۴۶.

طباطبائی حکیم، سیدحیدر و محمد قاسم (۱۳۹۷). «ویژگی‌های خروج سفیانی در روایات الغیبه و الفتن». پژوهش‌نامه علوم حدیث تطبیقی، شماره ۸.

موسوی کراماتی، سید محمد تقی (۱۳۹۸). «تبیین مسئله مهدویت در رویکرد امام صادق (ع) بر مبنای کتاب الغیبه نعمانی». سیره پژوهی اهل بیت، دوره ۵، شماره ۸.

فایضی، طیه (۱۳۹۸). «نقد و بررسی متنی و سندی احادیث باب پنجم کتاب الغیبه نعمانی». پژوهش و مطالعات علوم اسلامی، شماره ۱.

محسن‌الله‌وردی، خدامراد سلمانیان (۱۳۹۹). «بررسی نشانه‌های حتمی ظهور در «الغیبه» نعمانی (گونه‌شناسی، اعتبارسنجی و محتوا)». حدیث حوزه، سال دهم، شماره ۲، صص ۴۲-۱۹.

ب. پایان‌نامه‌ها:

ایزدی، طاهره (۱۳۹۴). «بررسی سندی و متنی روایات آخرالزمان در باب سید حسنی». کارشناسی ارشد، دانشگاه یاسوج.

فقیهی‌نژاد، زهرا (۱۴۰۱). «بررسی مهدویت‌نگاری در کتاب الغیبه نعمانی، شیخ مفید و شیخ طوسی». کارشناسی ارشد، دانشگاه قم.

با مرور آثار پیشین به ترتیب زمانی، روشن می‌شود که تاکنون پژوهش مستقلی که به‌طور تخصصی و با روشی نظام‌مند به بررسی سندی و محتوایی روایات علائم غیر حتمی کتاب «الغیبه» نعمانی پرداخته و با پالایش سندی تنها روایات معتبر را مبنای تحلیل قرار داده باشد، انجام نشده است. بیشتر آثار موجود یا به صورت عام به منابع مختلف پرداخته‌اند، یا تمرکز آن‌ها بر علائم حتمی بوده است و یا اینکه رویکردی کتاب‌شناختی و مصدرشناختی داشته‌اند.

از این رو، پژوهش حاضر که با تأکید بر تمایز روایات معتبر از ضعیف و با تمرکز بر علائم غیر حتمی (شخصیت‌های تأثیرگذار، رخداد‌های طبیعی و تحولات سیاسی اجتماعی) ضمن تطبیق با منابع هم‌عصر (الکافی، غیبت طوسی، ارشاد مفید) سامان یافته، می‌تواند خلأ موجود در این حوزه را پر کرده و الگویی روش‌شناختی برای پژوهش‌های مشابه فراهم آورد.

۲. مبانی نظری و چارچوب نظری

۱.۲. معرفی مؤلف و ویژگی‌های کتاب الغیبه نعمانی

ابو عبدالله محمد بن ابراهیم بن جعفر نعمانی، معروف به «ابن ابی زینب» (متوفای ۳۶۰ ق)، از محدثان بزرگ شیعه در نیمه دوم قرن چهارم هجری است که احادیث بسیاری نقل نموده و از شاگردان کلینی (متوفای ۳۲۹ ق) به شمار می‌رود (خوئی، ۱۴۱۳، ج ۱۴: ۲۲۱). نجاشی (متوفای ۴۵۰ ق) در کتاب رجال خود، نعمانی را از بزرگان شیعه دانسته و با اوصافی همانند «عظیم القدر، شریف المنزل، صحیح العقیده و کثیر الحدیث» معرفی کرده است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۸۳).

کتاب الغیبه نعمانی مشتمل بر ۲۶ باب و حدود ۴۷۸ روایت است. مهم‌ترین ویژگی‌های این کتاب عبارت است از: الف. قدمت: این اثر قدیمی‌ترین منبع تخصصی در باب غیبت و ظهور است که پیش از غیبت طوسی (تألیف ح ۴۴۰ ق) و کمال‌الدین صدوق (تألیف ح ۳۶۸ ق) نگاشته شده است؛ ب. رویکرد کلامی حدیثی: نعمانی در کنار نقل روایات، به دفاع کلامی از اصل غیبت و پاسخ به شبهات نیز پرداخته است؛ ج. تمرکز بر علائم: برخلاف برخی منابع که بیشتر به اثبات وجود امام و غیبت او پرداخته‌اند، نعمانی به تفصیل به نشانه‌های ظهور پرداخته است. جایگاه این کتاب در پژوهش حاضر از آن جهت حائز اهمیت است که برای نخستین بار، روایات علائم غیر حتمی آن به صورت نظام‌مند پالایش سندی شده و تنها معتبرترین آن‌ها مبنای تحلیل قرار می‌گیرد.

۲.۲. معیارهای اعتبارسنجی روایات

در دانش حدیث، اعتبارسنجی روایات بر پایه دو سنجه اصلی استوار است: «توثیق خبری» و «توثیق مخبری». توثیق خبری به اطمینان از اصل صدور حدیث اشاره دارد که نه صرفاً از طریق راوی واحد، بلکه با تکیه بر شواهد و قرائن بیرونی (مانند شهرت روایت در میان اصحاب، موافقت با عقل و کتاب، و مخالفت با مذهب عامه) حاصل می‌شود. امام باقر (ع) در این زمینه می‌فرماید: «آن حدیث را بگیر که میان اصحاب مشهور است... و آن را که موافق با عامه است رها کن، زیرا حق در آن چیزی است که با عامه مخالف باشد» (ابن ابی جمهور، بی‌تا، ج ۴: ۱۳۳). در مقابل، توثیق مخبری بر وثاقت و اعتبار شخص راوی متمرکز است و با مراجعه به تصریحات کتب رجال دربارۀ جرح و تعدیل راویان صورت می‌پذیرد. امام باقر (ع) می‌فرماید: «قول عادل‌ترین و موثق‌ترین آن‌ها را نزد خودت برگزین» (همان). در این سنجه، وثاقت و اعتبار شخص راوی به عنوان معیاری اصلی در پذیرش حدیث در نظر

گرفته می‌شود. هرچند معمولاً میان این دو ملاک توثیق، تلازم وجود دارد، اما در توثیق مخبری، تنها اطمینان به صدور خبر کافی نیست؛ بلکه باید به آنچه به صراحت درباره وثاقت راوی بیان شده است (منصوص) تکیه کرد (هاشم آملی، ۱۳۹۵، ج ۴: ۴۵۳-۴۵۴).

با توجه به هدف پژوهش حاضر که ارزیابی سلامت عقیدتی و عملی راویان است، توثیق مخبری مبنای اصلی قرار گرفته است. بر اساس نظام طبقه‌بندی رجالیان متأخر، راویان به چهار دسته تقسیم می‌شوند: «صحیح» (امامی، ثقه، عادل و ضابط)؛ «حسن» (ممدوح بدون تصریح به امامی بودن)؛ «موثق» (غیرامامی ثقه، مانند فطحیان و زیدیان مورد وثوق)؛ و «ضعیف» (مجروح، مجهول، کذاب، غالی، واقفی). در این پژوهش، تنها روایاتی که در طبقات صحیح، حسن یا موثق جای گیرند، معتبر تلقی شده و روایات ضعیف از دایره استدلال خارج می‌شوند (ابن شهید ثانی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۱۳). همچنین در موارد تعارض یا ابهام در احوال راوی، نرم‌افزار «درایه النور» به عنوان مرجع تکمیلی مورد استفاده قرار گرفته است. این چارچوب نظری امکان ارزیابی نظام‌مند و یکسان تمام روایات مورد بحث را فراهم می‌آورد.

۳. یافته‌های پژوهش: بررسی سندی و محتوایی روایات معتبر

پس از ارزیابی سندی ۲۳ روایت، ۱۱ روایت معتبر مرتبط با نشانه‌های ظهور (۲ صحیح، ۳ حسن، ۶ موثق) شناسایی شدند. در این بخش، هر یک از این روایات به تفصیل مورد تحلیل قرار می‌گیرند.

۱.۳. روایات شخصیت‌های تأثیرگذار (۵ روایت معتبر)

۱.۱.۳. روایات خراسانی

بر اساس ارزیابی رجالی، روایت ابی‌خالد کابلی ضعیف محسوب می‌شود؛ چراکه در سلسله سند آن افرادی با هویت ناشناخته همچون احمد بن عمر حلبی و نیز راویانی با انحراف اعتقادی مانند حسین بن موسی حضور دارند (نعمانی، ۱۳۹۷، باب ۱۴، ح ۵۰: ۲۷۳).

نیز روایت ابراهیم بن عبیدالله (نعمانی، ۱۳۹۷، ج ۲: ۲۸۳) به دلیل راویان مجهولی همچون ابراهیم بن عبیدالله (حلی، ۱۴۱۷، ج ۳: ۳۱۵ و مامقانی، ۱۴۳۱، ج ۴: ۲)، راویان مهمل نظیر عبیدالله بن علاء (حلی، همان: ۳۱۵) و همچنین راویان ضعیف در نقل مانند علی بن احمد نیندینجی (خویی، ۱۴۱۳، ج ۱۱: ۲۵۶) از اعتبار ساقط است.

روایت ابوبصیر (نعمانی، ۱۳۹۷، ج ۲: ۲۸۹-۲۹۰) نیز به دلیل حضور محمد بن علی کوفی که بسیار ضعیف و فاسد الاعتقاد شمرده شده (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۲؛ خویی، ۱۴۱۳، ج ۱۶: ۲۹۷-۳۰۰)، فاقد حجیت است.

در مورد روایت احمد بن محمد بن سعید بن عقده (نعمانی، ۱۳۹۷: ۲۵۳-۲۵۷)، اگرچه در مسیر آن حسن بن علی بن ابی حمزه که از چهره‌های برجسته فرقه واقفه به شمار رفته (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۷) قرار دارد، لیکن این حدیث از طریق راوی دیگری به نام وهیب بن حفص که فردی موثق است (همان: ۴۳۱) نیز نقل گردیده است. با این حال، درباره احمد بن یوسف بن یعقوب جعفری، کتب رجالی به روشنی وثاقت وی را تأیید نکرده‌اند؛ هرچند عبارات

نجاشی گویای اعتماد به اوست، اما این میزان برای اثبات وثاقت کافی قلمداد نمی‌شود (مامقانی، بی‌تا: ج ۸: ۲۶۷). به هر حال، بخشی از این حدیث با روایت صحیح بکر بن محمد ازدی مشترک است که در ادامه بدان پرداخته خواهد شد:

«وَعَنْهُ (ابن ابی عمیر) عَنْ سَيْفِ بْنِ عَمِيرَةَ عَنْ بَكْرِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْأَزْدِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع قَالَ: خُرُوجُ الثَّلَاثَةِ الْخُرَاسَانِيِّ وَالسُّفْيَانِيِّ وَالْيَمَانِيِّ فِي سَنَةٍ وَاحِدَةٍ فِي شَهْرٍ وَاحِدٍ فِي يَوْمٍ وَاحِدٍ وَلَيْسَ فِيهَا رَأْيٌ بِأَهْدَى مِنْ رَأْيِ الْيَمَانِيِّ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ» (طوسی، ۱۴۱۱: ۴۴۶-۴۴۷)

ترجمه: بکر بن محمد الازدی از امام صادق (ع) روایت کرد که فرمود: «خروج خراسانی و سفیانی و یمانی در یک سال، در یک ماه، در یک روز است. در آن میان هیچ پرچمی هدایت یافته‌تر از پرچم یمانی نیست، او به سوی حق هدایت می‌کند.»

بررسی سند:

نتیجه	توثیق یا جرح	راوی
ثقه	نجاشی: ثقه امامی. (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۱۰۸) کشی: خیر فاضل (کشی: ۵۹۲)	بکر بن محمد ازدی
ثقه	ثقه امامی. (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۱۸۹؛ فهرست طوسی ۲۲۴)	سیف بن عمیره
ثقه	ثقه جلیل امامی. (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۳۲۷؛ فهرست طوسی ۴۰۵) من أصحاب محمد بن ابی عمیر الاجماع (کشی، ۵۵۶)	محمد بن ابی عمیر

تحلیل محتوایی ترکیبی:

روایت صحیح بکر بن محمد ازدی که در کتاب غیبت طوسی با سندی معتبر نقل شده، محتوایی همسان با روایت ضعیف نعمانی دارد و بر چهار نکته اساسی دلالت می‌کند:

۱. همزمانی سه خروج: خروج خراسانی، سفیانی و یمانی در یک سال، یک ماه و یک روز واقع می‌شود. این همزمانی نشان می‌دهد که این سه خروج برنامه‌ای هماهنگ یا دست کم هم‌افقی برای براندازی نظام جائر هستند. علاوه بر غیبت طوسی (طوسی، ۱۴۱۱، ج ۲: ۴۴۶)، شیخ مفید نیز در الارشاد (مفید، ۱۳۷۲، ج ۲: ۳۷۵) این همزمانی را تأیید کرده است.

۲. برتری پرچم یمانی: تعبیر «وَلَيْسَ فِيهَا رَأْيٌ بِأَهْدَى مِنْ رَأْيِ الْيَمَانِيِّ» بر حقانیت و هدایت‌گری پرچم یمانی نسبت به دو خروج دیگر تأکید دارد. این مضمون در منابع فریقین با عبارات مشابه بازتاب یافته است.

۳. مکان و جهت‌گیری خروج‌ها: هر چند در این روایت از مکان خروج خراسانی تصریح نشده، قرائن دیگر (از جمله روایات ضعیف نعمانی) از خروج وی از «مشرق» حکایت دارند. آنچه مسلم است، همسویی این سه خروج در نابودی بنی عباس (حکومت جائر) و زمینه‌سازی برای ظهور است.

۴. سکوت از فرجام خراسانی: در این روایت سخنی از سرانجام خراسانی به میان نیامده است. این سکوت یا به دلیل شهرت فرجام او (مانند کشته شدن یا پیروزی نهایی) بوده و یا نشان می‌دهد که نفس خروج وی به عنوان

نشانه کافی است.

۲.۱.۳. روایت حسنی (۱ روایت موثق)

روایت احمد بن محمد بن سعید که به دلیل وجود برخی راویان در سند آن مانند «سعدان بن اسحاق» و «محمد بن احمد بن الحسن» ضعیف محسوب می‌شوند. اما کلینی این حدیث را با سند دیگری نقل نموده (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸: ۲۲۴-۲۲۵) که بنابر ارزیابی مجلسی صحیح است (مجلسی، ۱۴۰۴، ۲۶: ۱۵۵).

متن عربی (طریق دوم معتبر):

«حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ سَعِيدٍ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُفَضَّلِ وَ سَعْدَانُ بْنُ إِسْحَاقَ بْنِ سَعِيدٍ وَ أَحْمَدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ عَبْدِ الْمَلِكِ وَ مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ الْحَسَنِ الْقَطَوَانِيُّ قَالُوا جَمِيعًا حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ مَجُوبٍ عَنْ يَعْقُوبَ السَّرَّاجِ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَ مَتَى فَرَجُ شِيعَتِكُمْ فَقَالَ إِذَا اخْتَلَفَ وَلَدُ الْعَبَّاسِ وَ هِيَ سُلْطَانُهُمْ... حَتَّى يَنْزِلَ بِأَعْلَى مَكَّةَ فَيُخْرِجَ السَّيْفَ مِنْ غَمَدِهِ وَ يَلْبَسَ الدَّرْعَ وَ يَنْشُرَ الرَّايَةَ وَ الْبُرْدَةَ وَ يَعْتَمَّ بِالْعِمَامَةِ وَ يَتَنَاوَلَ الْقَضِيبَ بِيَدِهِ وَ يَسْتَأْذِنُ اللَّهَ فِي ظُهُورِهِ فَيَطْلُعُ عَلَى ذَلِكَ بَعْضُ مَوَالِيهِ فَيَأْتِي الْحَسَنِيَّ فَيُخْبِرُهُ الْخَبَرَ فَيَبْتَدِرُهُ الْحَسَنِيُّ إِلَى الْخُرُوجِ فَيُثَبُّ عَلَيْهِ أَهْلُ مَكَّةَ فَيَقْتُلُونَهُ وَ يَبْعَثُونَ بِرَأْسِهِ إِلَى الشَّامِ فَيُظْهِرُ عِنْدَ ذَلِكَ صَاحِبُ هَذَا الْأَمْرِ» (نعمانی، ۱۳۹۷، باب ۱۴، ح ۴۳: ۲۷۰).

ترجمه: احمد بن محمد بن سعید (ابن عقده) برای ما نقل کرد که محمد بن مفضل، سعدان بن اسحاق بن سعید، احمد بن حسین بن عبد الملک و محمد بن احمد بن حسن قطوانی، همه یکجا، گفتند: حسن بن محبوب از یعقوب سراج برای ما نقل کرد که گفت: به امام صادق (ع) گفتیم: فرج شیعیان شما چه زمانی است؟ فرمود: هنگامی که فرزندان عباس دچار اختلاف شوند و قدرتشان سست گردد... تا آنکه در بالای مکه فرود آید، شمشیر را از غلاف بیرون آورد، زره بپوشد، پرچم و برده را بگستراند، عمامه بر سر بندد و عصا را به دست گیرد و از خدا برای ظهورش اجازه بخواهد. آن گاه برخی از دوستانش از این امر آگاه می‌شوند و نزد حسنی می‌روند و خبر را به او می‌دهند. پس حسنی در خروج بر او پیشی می‌گیرد. آن گاه مردم مکه بر او شوریده، او را می‌کشند و سرش را به شامی می‌فرستند. در آن هنگام صاحب این امر (امام مهدی) ظهور می‌کند.

بررسی سند کتاب کافی:

نتیجه	توثیق یا جرح	راوی
ثقه	نجاشی: شیخ أصحابنا فی زمانه ثقة عین نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۳۵۳) الخلاصة للحلی	محمد بن یحیی العطار
۱۵۷ /		
ثقه	ثقة جلیل. إمامی صحیح المذهب (نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۸۳؛ فهرست الطوسی / ۶۱)	أحمد بن محمد بن عیسی الأشعری
ثقه	امامی ثقة، (نجاشی / ۱۴۰؛ رجال الطوسی / ۳۳۴)	حسن بن محبوب
ثقه	ثقة (خوئی، ۱۴۱۳: ۲۰ / ۱۵۵)	یعقوب سراج

تحلیل محتوایی مفصل:

محتوای روایت معتبر فوق بر چند نکته دلالت دارد:

۱. زمان خروج حسنی: خروج حسنی پیش از ظهور علنی امام مهدی (عج) و پس از اختلاف و سستی قدرت

بنی عباس واقع می‌شود. در این روایت، حسنی پس از آگاهی از آمادگی امام برای ظهور، بر آن حضرت پیشی می‌گیرد و خود خروج می‌کند.

۲. مثبت بودن شخصیت حسنی: جمله «فَيَطْلُعُ عَلَى ذَلِكَ بَعْضُ مَوَالِيهِ فَيَأْتِي الْحَسَنِيَّ» نشان می‌دهد که موالیان و نزدیکان امام مهدی (عج) که از محل اختفای حضرت آگاه هستند، خبر را به حسنی می‌دهند. این کار دلالت بر حسن شخصیت حسنی دارد، زیرا موالیان حضرت با کسی ارتباط نمی‌گرفتند که اهل شر و فساد باشد (طبسی، ۱۳۸۹: ۱۵).

۳. فعالیت حسنی: در متن روایت تنها به «مبادرت به خروج» اشاره شده و از چگونگی و هدف خروج سخنی به میان نیامده است. در منابع دیگر (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۳: ۱۵) از زمینه‌سازی حسنی برای ظهور یاد شده است.

۴. فرجام حسنی: طبق این روایت، مردم مکه بر او شوریده، او را می‌کشند و سرش را به شام (نزد سفیانی یا حاکم شام) می‌فرستند. سپس امام مهدی (عج) ظهور می‌کند. این مضمون در الکافی نیز با تعبیری مشابه آمده است.

۳.۱.۳. روایات مروانی و شعیب بن صالح (۲ روایت معتبر)

روایت نخست: نعمانی از امام رضا (ع) نقل می‌کند:

«أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ هَمَّامٍ قَالَ حَدَّثَنِي جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ مَالِكُ قَالَ حَدَّثَنِي عَلِيُّ بْنُ عَاصِمٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ أَبِي نَصْرٍ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الرُّضَا ع أَنَّهُ قَالَ: قَبْلَ هَذَا الْأَمْرِ السُّفْيَانِيُّ وَالْإِمَانِيُّ وَالْمُرَوَّانِيُّ وَشُعَيْبُ بْنُ صَالِحٍ فَكَيْفَ يَقُولُ هَذَا هَذَا» (نعمانی، ۱۳۹۷، باب ۱۴، ح ۱۲/۲۵۳).

ترجمه: محمد بن همام برای ما خبر داد که جعفر بن محمد بن مالک برای من نقل کرد که علی بن عاصم از احمد بن محمد بن ابی نصر از امام رضا (ع) روایت کرد که فرمود: «پیش از این امر (ظهور)، سفیانی، یمانی، مروانی و شعیب بن صالح [خروج می‌کنند]، پس این شخص چگونه چنین سخنی می‌گوید؟

بررسی سند:

نتیجه	توثیق یا جرح	راوی
ثقه	ثقه جلیل امامی (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۸۰؛ رجال الطوسی / ۴۳۹)	محمد بن همام
ثقه	ثقه (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۱۸)	جعفر بن محمد بن مالک
حسن	شیعه و از اعلی درجه حسن (مامقانی، بی تا: ۲/ ۲۹۴) - برخی او را سنی دانسته‌اند	علی بن عاصم
ثقه	ثقه جلیل (نجاشی، ۱۳۶۵: ۷۵؛ رجال طوسی: ۳۵۱)	احمد بن محمد بن ابی نصر

روایت دوم: نعمانی از امام باقر (ع) نقل می‌کند:

«أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ هُوْدَةَ الْبَاهِلِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ إِسْحَاقَ النَّهَّائِنْدِيُّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ حَمَّادٍ الْأَنْصَارِيِّ عَنْ الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْعَلَاءِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي يَعْقُورٍ قَالَ: قَالَ لِي أَبُو جَعْفَرٍ الْبَاقِرُ ع إِنَّ لَوْلِدَ الْعَبَّاسِ وَالْمُرَوَّانِيِّ لَوْ قَعَهُ بِقَرْفِيسَاءَ يَشِيبُ فِيهَا الْعُلَامُ الْحَزُورُ وَيَرْفَعُ اللَّهُ عَنْهُمْ النَّصْرَ وَيُوحِي إِلَي طَيْرِ السَّمَاءِ وَ سَبَاعِ الْأَرْضِ اشْبَعِي مِنْ لُحُومِ الْجَبَّارِينَ ثُمَّ يَخْرُجُ السُّفْيَانِيُّ» (نعمانی، ۱۳۹۷: باب ۱۸، ح ۱۲/۳۰۳).

ترجمه: احمد بن هودّه باهلی برای ما خبر داد که ابراهیم بن اسحاق نهاوندی از عبدالله بن حماد انصاری از حسین بن ابی العلاء از عبدالله بن ابی یعفور نقل کرد که گفت: امام باقر (ع) به من فرمود: «برای فرزندان عباس و مروانی در قرقسیا واقعه‌ای سخت پیش می‌آید که نوجوان قوی‌هیکل در آن پیر می‌شود. خداوند یاری را از آنان برمی‌دارد و به پرنده‌گان آسمان و درندگان زمین وحی می‌کند که از گوشت جباران سیر شوید. سپس سفیانی خروج می‌کند». بررسی سند:

نتیجه	توثیق یا جرح	راوی
حسن	شیخ اجازه، از مشایخ شیعه (تستری) - مامقانی (بی تا: ۸ / ۱۸۵): جزو حسان	احمد بن هودّه باهلی
ثقه	رمی بالضعف فی الحدیث والارتفاع فی المذهب والتحقیق انه إمامی ثقة (نرم افزار درایه الحدیث)	ابراهیم بن اسحاق الاحمری
ثقه	من شیوخ أصحابنا (خوئی، ۱۴۱۳: ۱۰ / ۱۷۴)	عبدالله بن حماد انصاری
ثقه	ثقه (نرم افزار درایه الحدیث)	حسین بن ابی العلاء
ثقه	ثقه جلیل (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۱۳؛ الخلاصة للحلی / ۱۰۷)	عبدالله بن ابی یعفور

تحلیل محتوایی ترکیبی:

دو روایت معتبر در این باب بر چند محور دلالت دارند:

۱. ترتیب خروج‌ها: در روایت نخست (امام رضا علیه السلام)، ترتیب خروج‌ها پیش از ظهور عبارت است از: سفیانی، یمانی، مروانی، شعیب بن صالح، سپس قائم (عج). این ترتیب نشان می‌دهد که خروج شعیب بن صالح از آخرین نشانه‌ها پیش از ظهور است.

۲. مراد از مروانی: تبریزیان (تبریزیان، ۱۴۲۵: ۱۸۱) بر اساس قرائن تاریخی، مروانی را بازمانده از بنی مروان و رئیس یکی از دولت‌های شام می‌داند که سفیانی با او می‌جنگد و پس از سه ماه مقاومت، او را شکست داده و می‌کشد. ۳. مراد از شعیب بن صالح: تبریزیان (تبریزیان، ۱۴۲۵: ۱۴۱) او را فرمانده‌ای شجاع و صبور معرفی می‌کند که در جنگ‌ها پیشتاز است و نهایتاً وزیر امام مهدی (عج) در امور جنگی و سیاسی می‌شود. بیشترین فاصله بین خروج شعیب و تسلیم امر به امام، هفتاد و دو ماه ذکر شده است (تبریزیان، ۱۴۲۵: ۸۲). کورانی (کورانی، ۱۳۸۲: ۲۴) او را «رهبر نظامی ایرانیان» لقب داده که زمینه‌سازی برای ظهور می‌کند. هرچند این تفسیرها متکی بر روایات دیگر است و در متن روایت نعمانی به صراحت نیامده است.

۴. واقعه سخت برای بنی عباس و مروانی: روایت دوم (امام باقر علیه السلام) دلالت بر این دارد که بنی عباس و مروانی دچار واقعه‌ای سخت (جنگ و کشتار) در منطقه قرقسیا می‌شوند. در این واقعه چنان کشتاری رخ می‌دهد که نوجوان نیرومند بر اثر مشاهده صحنه‌های هولناک پیر می‌شود و خداوند یاری را از آنان برمی‌دارد. این حادثه مقدمه خروج سفیانی و سپس ظهور قائم (عج) است.

۲.۳. روایت معتبر رخداده طبیعی (کسوف و خسوف) - ۱ روایت موثق

روایت معتبر (موثق):

«أَخْبَرَنِي أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ سَعِيدٍ قَالَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ التِّمْلِيُّ عَنْ أَحْمَدَ وَ مُحَمَّدَ ابْنَيْ الْحَسَنِ عَنْ أَبِيهِمَا عَنْ ثَعْلَبَةَ بْنِ مَيْمُونٍ عَنْ بَدْرِ بْنِ الْخَلِيلِ الْأَسَدِيِّ قَالَ: كُنْتُ عِنْدَ أَبِي جَعْفَرٍ مُحَمَّدَ بْنِ عَلِيٍّ الْبَاقِرِ عَ فَذَكَرَ آيَتَيْنِ تَكُونَانِ قَبْلَ قِيَامِ الْقَائِمِ عَ لَمْ تَكُونَا مُنْذُ أَهْبَطَ اللَّهُ آدَمَ صَ أَبَدًا وَ ذَلِكَ أَنَّ الشَّمْسَ تَنْكَسِفُ فِي النِّصْفِ مِنْ شَهْرِ رَمَضَانَ وَ الْقَمَرَ فِي آخِرِهِ فَقَالَ لَهُ رَجُلٌ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ لَا بَلِ الشَّمْسُ فِي آخِرِ الشَّهْرِ وَ الْقَمَرُ فِي النِّصْفِ فَقَالَ لَهُ أَبُو جَعْفَرٍ عَ إِنِّي لَأَعْلَمُ بِالَّذِي أَقُولُ إِنَّهُمَا آيَتَانِ لَمْ تَكُونَا مُنْذُ هَبَطَ آدَمُ» (نعمانی، ۱۳۹۷: باب ۱۴، ح ۲۷۱/۴۵).

ترجمه: احمد بن محمد بن سعید (ابن عقده) برای من خبر داد که علی بن حسن تیملی از احمد و محمد، دو پسر حسن، از پدرشان از ثعلبه بن میمون از بدر بن خلیل اسدی نقل کرد که گفت: نزد امام باقر (ع) بودم. ایشان از دو نشانه یاد کرد که پیش از قیام قائم (عج) رخ می دهد که از زمان فرود آوردن خداوند آدم (ع) تا کنون بی سابقه است: خورشید در نیمه ماه رمضان می گیرد و ماه در آخر آن. مردی به ایشان عرض کرد: ای پسر رسول خدا! این گونه نیست؛ بلکه خورشید در آخر ماه می گیرد و ماه در وسط ماه! امام باقر (ع) به او فرمود: من به آنچه می گویم داناتریم. همانا این دو نشانه از زمان آدم تا کنون رخ نداده است.

بررسی سند:

نتیجه	توثیق یا جرح	راوی
موثق	زیدی، ثقه (نجاشی، ۱۳۶۵: ۹۴، جلیل القدر عظیم المنزله (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۰۹)	احمد بن محمد بن سعید (ابن عقده)
ثقه	فطحی ثقه (رجال النجاشی / ۲۵۸؛ فهرست الطوسی / ۲۷۳)	علی بن حسن تیملی
-	(- پدرشان توثیق شده)	احمد و محمد ابْنِ الْحَسَنِ
موثق	فطحی مذهب، ثقه (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۵۷)	پدرشان (حسن بن علی بن فضال)
ثقه	ثقه جلیل رجال النجاشی / ۱۱۸: رجال الکشی / ۴۱۲	ثعلبه بن میمون
ثقه	ثقه (رجال النجاشی / ۱۱۸؛ رجال الکشی / ۴۱۲)	بدر بن الخلیل الاسدی

حکم حدیث: موثق (به دلیل وجود راویان فطحی اما ثقه)

تحلیل محتوایی: این روایت موثق از جهات متعددی حائز اهمیت است:

۱. خلاف قاعده طبیعی: در تقویم نجومی، خورشید گرفتگی (کسوف) معمولاً در پایان ماه قمری (نزدیک محاق) و ماه گرفتگی (خسوف) در وسط ماه قمری (شب چهاردهم) رخ می دهد. اما در این روایت عکس این قاعده آمده است: خورشید در نیمه ماه و ماه در آخر ماه می گیرد. امام باقر (ع) خود به این اعتراض که از سوی یکی از حاضران مطرح می شود، پاسخ می دهد: «إِنِّي لَأَعْلَمُ بِالَّذِي أَقُولُ» و تأکید می کند که این دو نشانه از زمان آدم تا کنون رخ نداده است. این پاسخ نشان می دهد که این دو رخداد نه از روی حساب نجومی عادی، بلکه به صورت اعجازی و

- خارق‌العاده واقع می‌شوند (نعمانی، ۱۳۹۷، باب ۱۴، ۱۳۹۷، ح ۴۵: ۲۷۱).
۲. معجزه‌آسا بودن علامت: رضوانی (رضوانی، ۱۳۸۶: ۲۲) این دو نشانه را در زمره «علائم اعجازی» ظهور طبقه‌بندی کرده است. در مقابل، نشانه‌هایی مانند خروج سفیانی از نوع «علائم عادی» محسوب می‌شوند. این تفکیک نشان می‌دهد که نشانه‌های ظهور از سنخ واحدی نیستند.
۳. تأیید در منابع دیگر: مضامین مشابه (با اندکی تفاوت در روزها) در منابع دیگر نیز آمده است. کلینی (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸: ۲۱۲) روایتی با مضمون «کسوف در بیست و سوم رمضان» نقل کرده که از نظر سندی متفاوت است. طوسی (طوسی، ۱۴۱۱: ۴۴۴) نیز روایتی مشابه با نعمانی نقل کرده است. این هماهنگی نسبی نشان می‌دهد که اصل این نشانه (وقوع کسوف و خسوف در ماه رمضان پیش از ظهور) مورد تأیید منابع متعدد است، هر چند در جزئیات اختلاف وجود دارد.
۴. بی‌سابقگی: تأکید امام بر اینکه این دو نشانه از زمان آدم (ع) تاکنون رخ نداده، بر عظمت و قطعیت آن‌ها تأکید دارد و انتظار برای ظهور را با نگاه به این نشانه‌ها تقویت می‌کند.

۳.۳. روایات معتبر سیاسی اجتماعی

- ۱.۳.۳. روایات درباره تجدید و اختلاف دولت بنی عباس
- سیزده روایت در خصوص بنی عباس در کتاب الغیبه نعمانی وجود دارد. این روایات در بحث‌های تجدید حکومت بنی عباس، اختلاف بنی عباس و اختلاف آن‌ها می‌باشد که اعتبار اسناد آن در ذیل مورد اشاره قرار می‌گیرد:
- روایت صحیح:

۱. حَدَّثَنَا عَبْدُالْوَّاحِدُ بْنُ عَبْدِاللَّهِ بْنِ يُونُسَ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ الْقُرَشِيُّ قَالَ حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْخَطَّابِ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ سَنَانٍ عَنْ الْحُسَيْنِ بْنِ الْمُخْتَارِ عَنْ خَالِدِ الْقَلَانِسِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ع أَنَّهُ قَالَ: إِذَا هُدِمَ حَائِطُ مَسْجِدِ الْكُوفَةِ مِنْ مُؤَخَّرِهِ مِمَّا يَلِي دَارَ ابْنِ مَسْعُودٍ فَعِنْدَ ذَلِكَ زَوَالُ مُلْكِ بَنِي فُلَانٍ أَمَا إِنَّ هَادِمَهُ لَا يَبْنِيهِ (باب چهاردهم، حدیث ۵۷/ ۲۷۶-۲۷۷). این حدیث صحیح محسوب می‌شود و راویان آن معتبر هستند. در ذیل مورد بررسی قرار می‌گیرند:

نتیجه	توثیق یا جرح	راوی
موثق	ثقه می‌داند (طوسی، ۱۳۷۳: ۴۳۱) امامی و ثقه (نرم‌افزار)	عبدالواحد بن عبدالله بن یونس
ثقه	ثقه و جلیل‌القدر (نمازی شاهرودی، ۱۴۱۴: ۶/ ۴۹۶-۵۰۰).	محمد بن جعفر القرشی
-	عظیم‌القدر، ثقه و عین (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۴).	محمد بن الحسین بن ابی الخطاب
موثق	ضعیف (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۲۸) در نظر شیخ طوسی از ممدوحین اصحاب ائمه و از نظر شیخ مفید ثقه است (شوشتری، ۱۴۱۰: ۹/ ۳۱۷-۳۱۵).	محمد بن سنان
ثقه	ثقه جلیل (مامقانی، بی‌تا: ۴۸/۷).	حسین بن مختار
ثقه	ثقه (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۴۹).	خالد بن ماد القلانی

تحلیل محتوایی:

این روایت بر یک حقیقت اساسی تأکید می‌کند: زوال حکومت بنی عباس (و به تعبیر کنایی «بنی فلان») با نشانه‌ای ملموس در مسجد کوفه همراه است. ویران شدن دیوار پشت مسجد کوفه (که به خانه ابن مسعود متصل است) و عدم بازسازی آن توسط ویران‌کننده، نشانه‌ای قطعی برای پایان سلطنت آنان معرفی شده است. با توجه به انقراض تاریخی بنی عباس، برخی محققان (امینی گلستانی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۴۰۴؛ غفاری، ۱۳۷۶، ذیل باب ۱۴) «بنی فلان» را کنایه از حکومت‌های جائر دانسته‌اند. این تأویل با کاربرد مشابه «بنی فلان» در سایر روایات نعمانی (باب ۱۴، ح ۱۳، ۱۸، ۲۲، ۴۲) هماهنگ است. بنابراین، نشانه زوال هر حکومت ستمگری پیش از ظهور می‌تواند فروپاشی نمادهای قدرت آنان (مانند تخریب مکان‌های مهم سیاسی یا مذهبی‌شان) باشد.

روایات موثقه:

۲. روایت دوم: باب چهاردهم، حدیث ۱۶، ص ۲۵۷. این روایت توسط شش راوی نقل شده است و به دلیل «احمد بن محمد بن سعید» و «علی بن الحسن» که ارزیابی آن‌ها گذشت، موثقه است.

۳. باب چهاردهم، حدیث ۶۲، ص ۲۷۸. این روایت دو طریق دارد و در مجموع ده راوی آن را نقل کرده‌اند. طریق اول به دلیل وجود «محمد بن عمر بن یزید السابری» ضعیف است، چراکه وی مجهول است (مماقانی، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۶۶) و طریق دوم معتبر است.

روایات ضعیف:

۴. باب چهاردهم، حدیث ۲۲، ص ۲۶۲. این روایت با دو سند نقل شده است. در هر دو سند این روایت حسن بن علی بن ابی حمزه بطائی قرار گرفته است. ارزیابی این شخص گذشت که از سران واقفیه محسوب می‌شود و ضعیف است.

۵. باب چهاردهم، حدیث ۴۲، ص ۲۷۰. این روایت را پنج راوی نقل کرده‌اند و به دلیل دو راوی که ارزیابی آن‌ها گذشت ضعیف محسوب می‌شود. این دو راوی عبارت‌اند از: «علی بن احمد بندنجی» و «عبیدالله بن موسی العلوی». ۶. باب هجدهم، ح ۹، ص ۳۰۲. این روایت توسط پنج راوی نقل شده است و برخی از راویان توثیق ندارند و به همین دلیل روایت ضعیف است. این راویان مورد اشاره قرار می‌گیرند: «حسن بن علی بن یسار الثوری»: در معاجم رجال از ایشان ذکری به میان نیامده است (مماقانی، بی‌تا، ج ۲: ۶۷) و «خلیل بن راشد»: در معاجم رجال از ایشان ذکری به میان نیامده است (نمازی شاهرودی، ۱۴۱۴، ج ۳: ۳۴۲).

۷. باب چهاردهم، حدیث ۱۸، ص ۲۵۹. حدیث مذکور را شش راوی نقل کرده‌اند و به دلیل حسن بن علی بن ابی حمزه، همچنین به دلیل «یوسف بن کلب» که در خصوص جرح یا تعدیل ایشان در کتب رجال مطلبی نیامده است، حدیث فوق‌الذکر ضعیف است.

۸. باب چهاردهم، حدیث ۴، ص ۲۴۹. روایانی که این روایت را نقل کرده‌اند هفت نفر هستند. سه نفر از راویان ضعیف هستند و در ذیل مورد اشاره قرار می‌گیرد: «سفیان بن ابراهیم الجریری»: ایشان امامی است و مدحی

ندارد (مامقانی، بی‌تا، ج ۳۱: ۴۰۸). «ابراهیم بن مرثد / مرزید» (غفاری، ۱۳۷۶، باب ۱۴، ح ۴۰ / ۲۶۹). ایشان را مجهول معرفی کرده‌اند (مامقانی، بی‌تا، ج ۴: ۳۸۲). «ابی صادق»: نام وی «عبد خیر» است و حال ایشان غیر معلوم عنوان شده است (مامقانی، بی‌تا، ج ۲: ۱۳۷). روایت را «ابی صادق» از امام علی (ع) نقل کرده و به خاطر سه راوی اخیر ضعیف است.

روایات صحیح:

و باب چهاردهم، حدیث ۵، ص ۲۵۰. پنج راوی روایت مذکور را نقل کرده‌اند: «محمد بن همام»: شیخ طوسی ایشان را جلیل‌القدر و ثقة معرفی می‌کند (طوسی، بی‌تا: ۴۰۲). نجاشی نیز او را کثیر‌الحديث، شیخ اصحاب و عظیم‌المنزله می‌داند (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۷۹). «عبدالله بن جعفر الحمیری»: نجاشی او را شیخ قمین و وجه آن‌ها دانسته است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۱۹). «حسن بن محبوب»: وی امامی و ثقة است (طوسی، ۱۳۷۳: ۳۵۴). مرحوم خوئی علاوه بر تصریح به وثاقت، او را جلیل‌القدر و یکی از ارکان اربعه در روزگار خود می‌داند (خوئی، ۱۴۱۳، ج ۶: ۹۶). «علی بن رثاب»: شیخ طوسی ایشان را ثقة و جلیل‌القدر می‌داند (طوسی، بی‌تا: ۲۶۳). «محمد بن مسلم»: «وجه اصحاب الشیعه کان من اوثق الناس» (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۲۳).

روایت مورد نظر صحیح است. و باب چهاردهم، حدیث ۵۹، ص ۲۷۷. هفت راوی در سند این روایت قرار گرفته‌اند. از این راویان دو نفر توثیق ندارند که عبارت‌اند از: «ابی الحسن علی بن محمد»: ایشان ظاهراً همان «ابی الحسن السواق» است (غفاری، ۱۳۷۶، باب ۱۴، ح ۵۹ / ۲۷۷) که توثیق ندارد؛ «معاذ بن مطر»: این راوی مجهول است (بسام، ۱۴۲۶، ج ۲: ۴۴۷). در مورد یک راوی اختلاف است و ظاهراً ایشان معتبر است و عبارت است از: «مسمع ابایسار»: ایشان بدون خلاف ثقة و جلیل‌القدر است (نمازی شاهرودی، ۱۴۱۴، ج ۷: ۴۱۹). نرم‌افزار درایه‌النور نیز این شخص را این‌گونه معرفی می‌کند: «امامی، ثقة و جلیل علی‌الظاهر». با توجه به ضعف برخی روات روایت ضعیف است. و باب چهاردهم، حدیث ۶۱، ص ۲۷۷. هشت راوی حدیث مورد نظر را نقل کرده‌اند. برخی راویان این سند توثیق ندارند که عبارت‌اند از:

«محمد بن حسان الرازی»: مورد اختلاف؛ نرم‌افزار درایه‌النور وی را تضعیف کرده است.

«محمد بن علی الکوفی»: مامقانی این راوی را الصیرفی، ابوسمینه می‌داند (مامقانی، بی‌تا، ج ۳: ۱۵۹). نجاشی او را محمد بن علی بن ابراهیم می‌داند و او را ضعیف می‌شمارد (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۲).

«علی بن محمد بن الاعلم الازدی»: مطلبی در مدح یا ذم ایشان نیامده است (نمازی شاهرودی، ۱۴۱۴، ج ۵: ۴۳۸). «محمد بن الاعلم الازدی»: مطلبی در مدح یا ذم ایشان نیامده است. روایت را الاعلم الازدی از علی (ع) نقل می‌کند و به خاطر ضعف برخی روات ضعیف است. و باب چهاردهم، حدیث ۶، ص ۲۵۰. روایت حاضر را شش راوی نقل کرده‌اند و به خاطر حسن بن ابی حمزه ضعیف است. و باب یازدهم، حدیث ۱، ص ۱۹۴. حدیث مذکور به دو سند نقل شده است و در مجموع هفت راوی این روایت را نقل کرده‌اند و به دلیل وجود «حسن بن علی بن ابی حمزه» در هر دو سند، روایت مورد نظر ضعیف است.

تحلیل محتوایی و تعارض‌نمایی با روایات دیگر: در میان روایات مربوط به بنی عباس، دو دسته روایت معتبر قابل

تشخیص است:

دسته اول: روایت صحیح (حدیث ۵۷) که بر زوال نهایی حکومت بنی عباس پیش از ظهور دلالت دارد، چنان که در بخش ۱.۳.۳ تحلیل شد.

دسته دوم: روایت موثق (حدیث ۱۶) که از هلاکت فردی از بنی عباس به عنوان مقدمه فرج یاد می کند: «الْفَرَجُ كَلَّةٌ هَلَاكُ الْفُلَانِيِّ مِنْ بَنِي الْعَبَّاسِ». این روایت با دسته اول در تعارض ظاهری نیست؛ بلکه می تواند اشاره به تجدید قدرت موقت بنی عباس یا یک خاندان ستمگر دیگر داشته باشد که سپس نابود می شود. به عبارت دیگر: احتمال اول (تقدم و تأخر زمانی): بنی عباس (یا حکومت جائر) ابتدا قدرتی موقت می یابد و فردی از آنان به قدرت می رسد، سپس هلاکت او زمینه ساز فرج می گردد. این مطلب با روایت ضعیف نعمانی (باب ۱۸، ح ۹) که از تجدید دولت بنی عباس سخن گفته نیز هماهنگ است، هر چند آن روایت سند ضعیفی دارد.

احتمال دوم (تأویل به حکومت های جائر): منظور از «بنی عباس» در هر دو دسته، حکومت های جائر معاصر هستند. اختلاف و سپس هلاکت یکی از فرمانروایان ستمگر، نشانه زوال نهایی آن نظام و نزدیکی فرج است. این تأویل با توجه به انقراض تاریخی بنی عباس و عدم ظهور تاکنون پذیرفتنی تر به نظر می رسد (غفاری، ۱۳۷۶: ذیل باب ۱۸). احتمال سوم (بداء): از آنجا که علائم غیر حتمی مشمول بداء هستند، ممکن است تجدید قدرت بنی عباس در تقدیر الهی مقدر بوده، اما به دلیل شرایط جدید (مانند تغییر رفتار انسان ها یا دعا) تغییر کند. هر چند در این روایت تصریحی به بداء نشده، اما امکان تغییر در نشانه های غیر حتمی همواره وجود دارد.

پژوهش حاضر با توجه به قراین متعدد (انقراض بنی عباس تاریخی، کاربرد کنایی «بنی فلان» و امکان بداء)، تأویل به «حکومت های جائر» را ترجیح می دهد و تعارض ظاهری را با جمع عرفی (تقدم و تأخر یا اشتراک لفظ) مرتفع می کند.

۲.۳.۳. سایر روایات معتبر سیاسی اجتماعی

علاوه بر دو روایت یادشده، سه روایت معتبر دیگر در این باب وجود دارد که به اختصار اشاره می شود:

۱. روایت صحیح (باب ۱۴، ح ۵، ص ۲۵۰): نعمانی با سندی صحیح از امام باقر (ع) نقل می کند که پیش از ظهور، «نشانه هایی در آسمان و زمین» رخ می دهد که مردم را به خود مشغول می کند و مؤمنان باید صبر پیشه کنند. این روایت بر آزمون های سخت پیش از ظهور دلالت دارد.

۲. روایت موثق (باب ۱۴، ح ۵۳، ص ۲۷۴): این روایت به دلیل وجود احمد بن محمد بن سعید و علی بن حسن (موثقان پیشین) معتبر است و از قیام شخصی از اهل بیت (غیر از امام مهدی) خبر می دهد که مردم را به حق دعوت می کند، اما کشته می شود و این کشته شدن خود نشانه ای از نزدیکی ظهور است.

۳. روایت موثق (باب ۱۴، ح ۶۲، طریق دوم، ص ۲۷۸): این روایت که از طریق دوم معتبر است، بر اختلاف بنی عباس و خروج پرچم های سیاه از خراسان تأکید دارد و می گوید: «اگر پرچم های سیاه از خراسان را دیدید، به سوی آن بروید که خلیفه مهدی (عج) در میان آنان است». هر چند برخی محققان این روایت را به قیام ابو مسلم خراسانی

تفسیر کرده‌اند، اما ظهور نهایی آن به زمان پیش از ظهور موعود مربوط می‌شود. این سه روایت مکمل تصویر سیاسی اجتماعی پیش از ظهور هستند و همگی بر لزوم صبر، تشخیص حق از باطل و آمادگی برای یاری امام تأکید دارند.

۴. بحث و تفسیر

۱.۴. جمع‌بندی یافته‌ها

پس از ارزیابی ۲۳ روایت و پالایش آن‌ها، ۱۱ روایت معتبر در سه دسته شناسایی شد:

روایات ضعیف	تعداد روایات معتبر	دسته
۲	۵	شخصیت‌های تأثیرگذار
۲	۱	رخداد‌های طبیعی
۸	۵	سیاسی اجتماعی
۱۲	۱۱	مجموع

از ۲۳ روایت، ۴۸ درصد معتبر و ۵۲ درصد ضعیف هستند.

۲.۴. تحلیل وضعیت راویان ضعیف

علت اصلی ضعف ۱۲ روایت، وجود راویان زیر است:

تعداد تکرار	علت ضعف	راوی ضعیف
۴	از سران واقفیه، ضعیف (نجاشی، ۱۳۶۵: ۶۳)	حسن بن علی بن ابی حمزه
۲	ضعیف (خوئی، ۱۴۱۳، ج ۱۲: ۲۸۰)	علی بن احمد بندنجی
۲	توثیق ندارد	عبیدالله بن موسی علوی
۲	مجهول	یوسف بن کلیب مسعودی
۱	مجهول (بسام، ۱۴۲۶، ج ۲: ۵۱۵)	ورد بن زید اسدی
۱	مجهول (مامقانی، بی تا، ج ۳: ۱۶۶)	محمد بن عمر بن یزید سابری

این آمار نشان می‌دهد که حسن بن علی بن ابی حمزه (واقفی مذهب) بیشترین نقش را در تضعیف روایات علائم غیر حتمی داشته است. این یافته با پژوهش‌های دیگر در حوزه غیبت (مانند بررسی روایات غیبت طوسی) هماهنگ است.

۳.۴. تصویر منسجم از نشانه‌های غیر حتمی در روایات معتبر

بر اساس ۱۱ روایت معتبر، می‌توان تصویر زیر را از نشانه‌های غیر حتمی ظهور ترسیم کرد:

مرحله اول: زمینه‌سازی عمومی

اختلاف و درگیری درونی در حکومت‌های جائر (بنی عباس)

فساد و ظلم فراگیر در جامعه
 انتظار فرج از سوی مؤمنان
 مرحله دوم: خروج‌های همزمان
 خروج خراسانی از مشرق
 خروج سفیانی از شام
 خروج یمانی
 این سه خروج در یک سال، یک ماه و یک روز رخ می‌دهند
 پرچم یمانی از همه هدایت یافته‌تر است
 هدف مشترک: نابودی نظام جائز (بنی عباس)
 مرحله سوم: خروج‌های تکمیلی
 خروج مروانی (رئیس یکی از دولت‌های شام)
 خروج شعیب بن صالح (فرمانده نظامی زمینه‌ساز)
 خروج حسنی (شخصیت مثبت، کشته شدن در مکه)
 مرحله چهارم: نشانه‌های اعجازی
 خورشید گرفتگی در نیمه رمضان
 ماه گرفتگی در آخر رمضان
 این دو نشانه بی‌سابقه از زمان آدم (ع)
 مرحله پنجم: ظهور
 پس از تحقق این نشانه‌ها، ظهور امام مهدی (عج) اتفاق می‌افتد.

۴.۴. مقایسه با منابع هم‌عصر

برای تأیید اعتبار محتوایی، روایات معتبر نعمانی با سه منبع دیگر مقایسه شد:

منبع	هماهنگی با نعمانی
الکافی (کلینی)	روایت حسنی (ج ۸/ ۲۲۴-۲۸۵) و روایت کسوف و خسوف (ج ۸/ ۲۲۴) هماهنگ است
الغیبه طوسی	روایت همزمانی خروج‌ها (ص ۴۴۶) و روایت کسوف و خسوف (ص ۴۳۲) هماهنگ است
ارشاد مفید	روایت همزمانی خروج‌ها (ج ۲/ ۳۷۵) تأیید می‌شود

این هماهنگی نشان می‌دهد که محتوای اصلی روایات معتبر نعمانی، دست کم در سه منبع مستقل (با اسناد متفاوت) تکرار شده و این امر اعتماد به آن‌ها را افزایش می‌دهد.

۵. نتایج

۱.۵. پاسخ به سؤالات پژوهش

پاسخ به سؤال اول (شخصیت‌های تأثیرگذار):

روایات معتبر (۵ روایت) نشان می‌دهند که خروج خراسانی، یمانی و سفیانی همزمان و با هدف نابودی بنی عباس (حکومت‌های جائر) است. حسنی شخصیتی مثبت دارد، پیش از ظهور خروج می‌کند و در مکه کشته می‌شود. مروانی و شعیب بن صالح نیز از نشانه‌های پیش از ظهورند؛ مروانی بازمانده بنی مروان و شعیب فرمانده‌ای زمینه‌ساز برای امام مهدی (عج) است. دو روایت ضعیف در این حوزه به دلیل وجود راویان مجهول از درجه اعتبار ساقط هستند.

پاسخ به سؤال دوم (رخداد‌های طبیعی):

تنها یک روایت (موثق) در این باب معتبر است که دلالت دارد بر خورشید گرفتگی در نیمه رمضان و ماه گرفتگی در آخر رمضان. این دو نشانه برخلاف قاعده طبیعی و به صورت اعجازی رخ می‌دهند و از زمان آدم (ع) بی‌سابقه معرفی شده‌اند. دو روایت دیگر در این باب ضعیف هستند.

پاسخ به سؤال سوم (سیاسی اجتماعی):

روایات معتبر سیاسی اجتماعی (۵ روایت) نشان می‌دهند که اختلاف و زوال حکومت‌های جائر (با تعبیر «بنی عباس» یا «بنی فلان») نشانه نزدیکی فرج است. همچنین ممکن است این حکومت‌ها پیش از زوال نهایی، قدرتی موقت بیابند. هشت روایت دیگر در این باب به دلیل وجود راویانی مانند حسن بن علی بن ابی حمزه (واقفی) ضعیف هستند.

۲.۵. جمع‌بندی نهایی

پژوهش حاضر با بررسی ۲۳ روایت علائم غیرحتمی در کتاب «الغیبه» نعمانی به این نتیجه رسید که تنها ۱۱ روایت (۴۸ درصد) از اعتبار سندی لازم برخوردارند و مابقی (۵۲ درصد) به دلیل وجود راویان مجهول، واقفی، فطحی متهم یا ضعیف، از دایره استدلال خارج می‌شوند. این یافته هشدار جدی به پژوهشگران مهدوی است که پیش از هرگونه تحلیل محتوایی، اعتبار سندی روایات را با معیارهای دقیق رجال‌الحديث بسنجند و از استناد به روایات ضعیف در مقام اثبات نشانه‌های ظهور بپرهیزند.

تصویر منسجمی که از روایات معتبر به دست آمد، نشانه‌های غیرحتمی را به عنوان فرایندی تدریجی و چندمرحله‌ای ترسیم می‌کند: با اختلاف حکومت‌های جائر آغاز می‌شود، با خروج‌های همزمان خراسانی، سفیانی و یمانی ادامه می‌یابد، با خروج‌های تکمیلی (مروانی، شعیب بن صالح، حسنی) تکمیل می‌شود، با نشانه‌های اعجازی (کسوف و خسوف در غیر وقت خود) همراه می‌گردد و در نهایت به ظهور امام مهدی (عج) منتهی می‌شود.

منابع

۱. ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین (بی تا). *عوالی اللئالی العزیزیه*. قم: دار سید الشهداء.
۲. ابن شهید ثانی، حسن بن زین الدین (۱۳۶۲). *منتقى العجمان فی الاحادیث الصحاح و الحسان* (تحت اشراف علی اکبر غفاری). ۳ ج. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۳. امینی گلستانی، محمد (۱۳۸۵). *جهان عصر امام زمان*. قم: مسجد مقدس جمکران.
۴. ایزدی، طاهره (۱۳۹۴). «بررسی سندی و متنی روایات آخر الزمان در باب سید حسنی». کارشناسی ارشد، دانشگاه یاسوج.
۵. آملی، هاشم و محمد علی اسماعیل پور قمشه‌ای. (۱۳۹۵). *مجمع الأفكار و مطرح الأنظار*. ۵ ج. قم - ایران: المطبعة العلمية.
۶. تبریزیان، عباس (۱۴۲۵). *العد التنازلی فی علائم الظهور المهدی*. بیروت: دار الاثر.
۷. حلّی، حسن بن یوسف، (۱۴۱۷). *خلاصة الأقوال فی معرفه الرجال*، قم، النشر الاسلامی.
۸. خوئی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۳). *معجم رجال الحديث* (۳۰ جلد). بی جا: بی نا.
۹. رضوانی، علی اصغر (۱۳۸۶). «علائم الظهور». *مشرق موعود*، شماره ۱، صص ۲۲-۳۵.
۱۰. شوشتری، محمد تقی (۱۴۱۰). *قاموس الرجال*. قم: جامعه المدرسین.
۱۱. طباطبائی حکیم، سید حیدر و محمد قاسم (۱۳۹۷). «ویژگی های خروج سفیانی در روایات الغیبه و الفتن». *پژوهش نامه علوم حدیث تطبیقی*، شماره ۸.
۱۲. طبسی، نجم الدین (۱۳۸۹). *تأملی نو در نشانه های ظهور*. قم: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود.
۱۳. طوسی، محمد بن حسن (۱۳۷۳). *رجال الطوسی* (تحقیق جواد قیومی اصفهانی). قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۱۴. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۱). *الغیبه* (تحقیق عباد الله طهرانی). قم: دار المعارف الاسلامیه.
۱۵. طوسی، محمد بن حسن (بی تا). *فهرست کتب الشیعه و اصولهم و اسماء المصنفین و اصحاب الاصول*. نجف: المطبعة الحیدریه.
۱۶. غفاری، محمد جواد (۱۳۷۶). *متن و ترجمه غیبت نعمانی* (مقدمه و تعلیق). تهران: نشر صدوق.
۱۷. فایضی، طیه (۱۳۹۸). «نقد و بررسی متنی و سندی احادیث باب پنجم کتاب الغیبه نعمانی». *پژوهش و مطالعات علوم اسلامی*، شماره ۱.
۱۸. فقیهی نژاد، زهرا (۱۴۰۱). «بررسی مهدویت نگاری در کتاب الغیبه نعمانی، شیخ مفید و شیخ طوسی». *کارشناسی ارشد، دانشگاه قم*.
۱۹. قاضی زاده، کاظم و علی رضا مختاری (۱۳۸۶). «تحلیلی درباره احادیث غیبت در کتاب الغیبه نعمانی». *علوم حدیث*، شماره ۴۵ و ۴۶.
۲۰. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). *الکافی* (تحقیق علی اکبر غفاری). تهران: دار الکتب الاسلامیه.

۲۱. کورانی، علی (۱۳۸۲). عصر ظهور. تهران: امیرکبیر.
۲۲. مامقانی، عبدالله (بی‌تا). تنقیح المقال فی علم الرجال (چاپ جدید). قم: مؤسسه آل‌البیت.
۲۳. محسن‌الله‌وردی، خدامراد سلمانیان (۱۳۹۹). «بررسی نشانه‌های حتمی ظهور در «الغیبه» نعمانی (گونه‌شناسی، اعتبارسنجی و محتوا)». حدیث حوزه، سال دهم، شماره ۲، صص ۱۹-۴۲.
۲۴. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴). مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، قم، دارالکتب الاسلامیه.
۲۵. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴). بحار الانوار، قم، مؤسسه الوفاء.
۲۶. مرتضی، بسام (۱۴۲۶). زبده المقال من معجم الرجال. بیروت: دار المحججه البيضاء.
۲۷. مفید، محمدبن محمد (۱۳۷۲). الارشاد. قم: دار المفید.
۲۸. موسوی کراماتی، سیدمحمدتقی (۱۳۹۸). «تبیین مسئله مهدویت در رویکرد امام صادق (ع) بر مبنای کتاب الغیبه نعمانی». سیره پژوهی اهل بیت، دوره ۵، شماره ۸.
۲۹. نجاشی، احمدبن علی (۱۳۶۵). رجال النجاشی. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۳۰. نعمانی، محمدبن ابراهیم (۱۳۹۷ ق). الغیبه (تصحیح علی‌اکبر غفاری). تهران: مکتبه الصدوق.
۳۱. نمازی شاهرودی، علی (۱۴۱۴). مستدرکات علم رجال الحدیث (۸ جلد). تهران: فرزندان مؤلف.